

*Маленькій Люці Гадзевичівній
присвячує цю книжку –
„вуйцьо Юрьо“.*

Спогади... На самоті, перебрати день за днем, рік за роком те, ідо вже збігло в минуле, відтворити в собі пережиті радощі й болі, пережити їх ще раз і ще раз... Болючу привабливість цього „заняття“ знає лише той — хто має що згадувати: хто любив і ненавидів всією душею, хто знає смак голоду й музику небезпеки, хто зустрічався на вузькій доріжці віч на віч із смертю, чув її віддих і... щасливо розминувшись — показав їй у слід „дулю“.

Пригадувати собі пережите, аналізувати помилки, почуття вдячності та жалю до людей і подій — це правдива приємність. Вона має ще й свою відміну. Це, коли пережите вкидається у друкарську машину і віддається до рук тисяч читачів у вигляді книжки. Тоді спогади із приватного інтимного життя, які у спогадах для себе стоять на першому пляні — відбігають на останній. Для суспільності вони не цікаві. У нас друкуються переважно спогади з минулої визвольної боротьби.

Хто пише про події та боротьбу за Збручем у роках 1919—20 — є у тому щасливому положенні, що може писати все. У відмінному положенні є той, хто має іцо' Написати про боротьбу в пізніші роки, про яку багато людей у нас думає,

що її не було. У тій боротьбі, жовто-блакитна кокарда і червона зоря — не завжди були ознакою переконань тих, хто ними декорувався. В її лябіринтах збігалися і перехрещувалися інтереси трьох, чотирьох, а часом і п'яти сил. Описувати подробиці з неї — не все ще нам можна і не все вже нам дозволяється.

Свої спогади з побуту на Україні в роках 1922—1932 — мушу починати фактично від 1924 року — часу мого останнього ув'язнення. З причин від мене незалежних.

Та щоб не ставити читача відразу перед за-тріснуті двері камери № 8 — накидаю декілька фрагментів з попередніх літ. А ще перед тим — оповім, як я почав уперше писати. Може скаже хто, що це нецікаве, що той факт — не має ніякого відношення до спогадів з боротьби... Колиж спогади — це ланцюх у якому кожне кільце має своє місце. Незначна подія, зустріч — ломають часом життєвий шлях. Я знаю випадки, коли за годину сну, за побачення з дівчиною — люди платили життям, або життєва стежка їх, замість до Галичини — бігла у Сибір, Туркестан і навпаки. Колиб не той зошит — моя перш? „літературна спроба" — то можеб я і не мав чого цікавого згадати після 1923 року...

Було це у 1921 році. Видіставшись із Холодного Яру за кордон, я попав із табору до одного галицького міста. Яке місто, як і чому попав — це хіба не цікаво. Була там читальня „Просвіти" що містилася в одному будинку з помешканням

Лікар розщіпнувши сорочку, приклав до грудей слухавку. „Грало“ в них як не треба краще! До того, кров попадаючи при диханні в легені, викликала кашель, що подразнював поріз. Кров плила далі. Помацавши живчика і глянувши на обличчя, яке зрештою, після кількадечної голодівки виглядало напевно не краще, ніж у сухітника перед смертю, — лікар безпомічно розвів руками.

— Треба льоду... Треба кровоспинюючого застрику... Словом треба лікарні.

Галицькій повернувся до дверей.

— Ходімте товариші.

Чую, що вийшовши за двері, стали всі коло них. Напружую слух.

— Що з ним? — питає тихо Галицькій.

— У нього, — таємничо картавить лікар-жидок, — лопнула в легенях артерія... Остання стадія сухот... Капут!.. Може до ранку доживе ще, а може за годину-дві кінчиться...

Якийсь час панувала мовчанка. Потім Галицькій:

— Скажи, Харченко, Сабові, щоб зараз же застріг коні. А ти тим часом виготов перечислення його за в'язницею і відправ до її лікарні. Най собі там здохне, по якого чорта будемо з актами возитися...

Серце радісно здригнулося. Ще „повоюєм“!..

Через годину я лежав у тюремній лікарні і симпатична сестра, знайома ще з минулого побуту у в'язниці, клала мені на груди зовсім непотрібний там лід.

отця пароха. Сходилися туди і молодь, і старші. Поважніші пани сідали звичайно круг стола і починали сперечатися про те, чия політика „правильніша“: чи диктатора Петрушевича — чи в. п. отамана Петлюри. Я у тих „дискусіях“ не дуже кохався і волів присісти десь ближче до дівчат. Одного разу я сидів поруч дуже симпатичної панни. Бувають такі, про яких на Чигиринщині кажуть: дівчина — хоч до рани прикладай! Говорили ми з нею різні чемні дурниці, які звичайно говоряться при першому знайомстві. Здається, найцікавіше, що я їй сказав, це те, що у мене в лівому боці сидить ворожа куля, яка мені часом докучає та що я хочу її позбутися. Але куля попала у бік під час боротьби, а панну Славцю дуже цікавила визвольна боротьба.

— Конче мусите мені щось багато-багато оповісти! Про війну, про Холодний Яр...

Я дивився у її добрі розумні очі і мені так захотілося оповісти їй, але не про війну, а про те, чому у мене, в двадцять два роки, засіялися в чуприні сиві волосини, які я соромливо вискубував перед дзеркалом. Захотілося оповісти їй про дівчину з Холодного Яру... Та ми бачилися так рідко! Тай чи можна „багато-багато“ оповісти у читальні?! Я приходив туди, коли знав, що вона там буде. Дивився в її очі і говорив зовсім не те, що хотів. Збіг місяць, другий... У дні й вечорі, коли її не бачив — блукав по опустілому вже після війни офіцерському павільоні військового шпиталю і... мріяв. Операцію, як міг відтягував, бо... тоді мусів би її

довго не бачити. Куля, неначе розумний приятель — перестала докучати.

Одного вечора, коли мій сусід — грубезний капітан від артилерії, кінчав може п'ятнадцяту катку листа до своєї коханої — мені впала в голову „геніяльна" ідея. Я не маю нагоди оповісти Славці те, що хочеться... Але ж я те все можу описати, як описано у повісті про Костку, що лежить на моїм столику.

За декілька вечорів, моя „повість" про Холодний Яр і Галю — була написана. До речі, страшно по дурному. Склалося так, що я сам перечитав її Славці у гуртку милих, дружньо налаштованих людей. Коли скінчив — її тепла сльоза упала мені на руку. Коли відпроваджував її до дому — по дорозі сказав їй „ти". Вона відповіла тим самим. На прощання поцілував пальці.

Після того ми зустрічалися, ходили на прогульки, часом говорили, часом мовчали, я ніколи не поцілував її, але, на правду, і так був щасливий коло неї. Одного разу вона запитала мене — які я маю пляни на життя? Я потиснув плечима. Життя гарне несподіванками. Чи варто будувати пляни, які ніколи не здійснюються?! Вона теж потиснула плечима.

— Не розумію, як чоловік може жити без пляну на майбутнє...

У отця-пароха була донечка — цяна Любця... Вона лічила п'ять весен, але була така мудра, якби мала їх десять. Ми з нею були великими приятелями. Сідали в куточку на отамані і оповідали одне одному казочки. Вона ті, що їй читала з кни-

хворобу! За всяку ціну треба ж тепер, поки не пізно, добитися, щоби відправили до в'язниці. Але — як?

Коли хтось із в'язнів тюрподу захворів важко — його відправляли на лікування до в'язничної лікарні, бо лікар при ГПУ мав тільки засоби першої допомоги.

По ходу своєї „психічної хвороби" відмовляюся кілька днів від їжі, щоби виснажити себе і „налякати" ГПУ можливістю голодової смерті, як-що не буде пристосоване штучне відживлення, для чого мусіли би відправити до в'язничної лікарні.

Та чекістів це „не зворушує", а виснажувати себе до кінця — нема сенсу. Треба шукати іншого способу.

Під кінець зими я сильно перестудився у холодній камері. Кашляв, у грудях хрипіло на всі голоси. У голову вскочила маленька ідея, яка може найбільше спричинилася до того, що я не досидів у тюрподі до розстрілу.

Витягнувши із розбитої шибки вузький, довгий відламок скла, запхав його гострий кінець собі в горло і зробив там глибокий поріз. При кожному віддихові вискакував із горла струмок крові. Зробив це незадовго перед тим, коли дозорець мав відмикати камеру, щоби подати обід. Наливши досить крові коло тапчана на долівку, лягаю й удаю, що вже наполовину мертвий.

Відімкнувши камеру й побачивши мене, Косельнік побіг за дижурним по ГПУ. За кілька хвилин прийшов дижурний, а небагом гю його відході прийшли: Галіцкій, Харченко й лікар.

Спростовувати й публично оправдуватися ксьондз не мав би найменшої змоги. Всеітаки він відмовився і став вимагати конфронтації з Чужбініном і Ясьом. Та це все й умови арешту (перед тим залякували, що вночі застрілять і ніхто знати не буде) сильно вдарили добросердного і слабохарактерного ксьондза по нервах. Яся ГПУ теж арештувало і у ті дні держало у льоху під тюрподом. Той льох, з болотом замість долівки та масою голодних щурів — не одного вже примусив „признатися” у чому тільки ГПУ хотіло.

Сьогодні Келюсові показали на допиті протокол підписаний Ясьом у якому той говорив те, що й Чужбінін. Ксьондз, що був вже напівбожевільний — підписався під листом Федуковича.

На другий день ксьондза звільнили. Зустрівся я з ним, незадовго перед його смертю, у винницькій психіатричній лікарні — та про це пізніше.

З того часу до моєї камери часто садовили привезених із тюрми смертників, та це не робило вже на мене великого вражіння.

Коли за вікном почало весніти — Харченко приніс папірець, що моя справа передається прокуророві і запропонував підписатися, що мені про те об'явлено. Відвернувшись на тапчані до стіни, не звертаю на нього ніякої уваги. Посердившись трохи — пішов ні з чим, написавши, що я в присутності дозорця відмовився підписати. Звичайно, коли справа йшла до прокурора, в'язня переводили з тюрподу до в'язниці. Мене надалі тримали в тюрподі. Очевидно ГПУ рішило розстріляти по надзвичайній сесії, залишивши на боці мою „психічну

жечок мамця, а я ті, що колись оповідала мені стара няня. Найбільшою „сатисфакцією” було для неї, коли я починав доповідати казку, яку вона вже чула. Тоді вона говорила зо мною таким тоном, якби п'ять літ мав я, а не вона. Коли я приходив — вона вилазила до мене на коліна і питала скільки та яких я приніс цукорків. Я виймав цукорки і витирив їй хусточкою під носиком. Тоді вона мене цілувала. За маленький цукорок — один раз, за більший — два, за чеколядку — три рази. Часом, під настрій — цілувала „гратісово”, але рахунку тоді вже не велося.

Одного дня, коли я вже постановив лягати під хірургічний ніж, бо відтягувати операцію — вже „не випадало” — одержав поручений лист. Декілька слів накиданих знайомим характером письма: „Приїжджай, як найскорше. Поїдеш на Україну”.

Коли пращалися із Славцею —* вона б^ла сумна.

— Я не можу тебе стримувати... Але пиши до мене при кожній змозі. Я буду неспокійна...

Мені хотілося на пращання притиснути її до грудей, притиснути свої уста до її уст, та... обійшлося без „сентиментів”.

У вагоні думав про неї. З кожним відстуканим колесами кілометром — вона ставала для мене ближчою і дорожчою. Коли нас розділили сотні кілометрів, я гостро відчув, як заповнена нею вся моя душа. Думка про те, що я її більше не побачу, булаб такою несамовитою, що навіть не приходила мені в голову.

Травень 1922 року... В одній із кімнат невеликого будинку на краю Києва зібралось нас чотирнадцять. Вікна були щільно позавішувані простиралами і різними приналежностями жіночого туалету. Сиділи всі — де і як кому подобалося. Господиня хати — дівчина з „задьористими" чорними очима і комсомольською зіркою на блюзці — сиділа на купі книжок коло ліжка. Її товаришка — студентка музичного інституту — сиділа на підлозі поклавши голову на її коліна. На ліжку сидів той, до кого зверталися очі нас всіх. Дивлючись на нього, важко було відгадати: чи він мав за плечима сорок пережитих років, чи —* шістьдесят. Чуприну мав сиву до останньої волосини. На чолі й обличчі мав зморщкі, які здавалося були глибоко вирізані різцем на попелясто-жовтій пергаментовій шкірі. Був неможливо худий. Мав тонкі шляхотні риси і повні юнацького блиску живі очі. Його голос, рухи — були пориваюче молодими. Обличчя його говорило, що зін на своїм віку багато дечого бачив і пережив. Перед ним не можна було критися з думками й настроями. В ньому було щось, що приваблювало і примушувало коритися його волі. Я його знав під трьома прізвищами та ні одно із них не було правдивим. Для нас його незмінне правдиве прізвище бренило: „начальник". Два місяці тому назад, большевицький губсуд в Одесі засудив його на кару смерті за організацію підпольних осередків української боротьби з червоно-московськими окупантами. Шість тижнів тому — верховний суд вирок затвердив, і ввечері, ГПУ — забрало його із тюрми на розстріл до свого льоху.

разу же прийшов уповноважений Наг і забрав його на допит.

Для мене було ясно, що посадовили його в одиночку з „божевільним" і тримали цілий вечір у камері смертника, щоби пограти йому на нервах і привести до психічного стану потрібного для підписання „листа Федуковіча".

Коли ксьондз після півночі вернувся до камери, я побачив, що з ним зовсім зле. Він став виявляти справдешні об'яви поміщення розсудку.

Переконавшись, що дозорець вийшов на ганок — я тихенько забалакав до Келюса, щоби трохи заспокоїти його.

Він зрадив і припав до мене. Плуताючи думки, став виливати все, що гнітило йому душу.

ГПУ давно вже пропонувало йому, щоби він став тайним агентом і давав матеріяли на своїх колег. Потім стало вимагати, щоби дав свій підпис під листом Федуковіча.

Коли він відмовився, залишили його на якийсь час у спокою

Тим часом у нього загостював артист співак Чужбінін. З тиждень тому, Келюса арештували й показали йому в «ГПУ протокол зізнань Чужбініна, що ксьондз жив із ним тай із своїм органістом, молодим хлопцем Ясьом — як... із жінками. До „протоколу" була пришпилена пачка порнографічних знімок, що їх нібито знайшли при обшуку в помешкані ксьондза.'

Запропонували йому знову щоби підписався під листом Федуковіча, — інакше все це буде опубліковане в*пресі.